

«TERRAE MOTOR, SOLIS CAELIQUE STATOR»

**MONOGRAFIA ZBIOROWA Z OKAZJI 550.
ROZNIICY URODZIN WYBITNEGO POLSKIEGO
ASTRONOMA MIKOŁAJA KOPERNIKA**

MIĘDZYNARODOWE KONSORCJUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

**«TERRAE MOTOR,
SOLIS CAELIQUE STATOR»**

Monografia zbiorowa z okazji
550. rocznicy urodzin
wybitnego polskiego astronoma
Mikołaja Kopernika

Warszawa-Paryż 2023

Recenzenci
dr Hryhorij Rij
dr hab. Wiktor Horobec

Projekt okładki
Ihor Sribniak, Anastasia Zoria

Na okładce
Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem
(obraz Jana Matejki, 1873 r.)

Z tyłu
Pośrodku –
Obraz strony tytułowej dzieła Mikołaja Kopernika
«De revolutionibus orbium coelestium» (pol.: «O obrotach sfer niebieskich»),
U góry –
Zdjęcia pomników Mikołaja Kopernika
w Toruniu (z lewej strony) i Warszawie (z prawej strony)
Od dołu –
Zdjęcia pomników Mikołaja Kopernika
w Krakowie (z lewej strony) i Olsztynie (z prawej strony)

Redaktorzy
dr hab. Ihor Sribniak, dr Dmytro Hryn

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-2-83-435814-7

© Copyright by
Witalij Andryeyev, Svitlana Andryeyeva, Tetiana Antoniuk,
Maria Bazajewa, Anna Chlebina, Oksana Drach, Serhii Holovanov, Julia Golubnychy-Shlenchak,
Dmytro Hryn, Inna Hubenko, Inna Horpynczenko, Oleh Iwaniuk, Wasyl Jabłoński,
Karol Kościelniak, Maksymilian Krasoń, Maciej Krotofil, Jurij Korniejew,
Dmytro Łazebnyk, Ulyana Nazimok, Hennadij Nadtocka, Maryna Paliienko,
Anton Protsiuk, Jarosław Popenko, Andrij Rukkas, Maria Szlapai,
Taras Serhijczuk, Ihor Sribniak, Milana Sribniak,
Iryna Tołkachowa, Andriy Temchenko,
Mykoła Tymoszyk,

© Copyright by
Międzynarodowe Konsorcjum
Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2023

Wydawca
Międzynarodowe Konsorcjum
Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu Badań Naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum Naukowo-Wydawnicze im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

результати».¹ Тезу З.П. Петрової щодо здобувачок лікарського фаху на початку ХХ ст. у Харкові, які, «вистраждавши своє право здобути вищу освіту, виявили рідкісну сумлінність у навчанні та продемонстрували високий рівень підготовки та ясне розуміння складних питань медицини», маємо всі підстави екстраполювати на перших медиків Східної Європи.² Саме вони своїми зусиллями, вчинками і досягненнями уможливили новим генераціям дівчат опанування професії лікарки в державі, ба-більше безпосередньо в Україні.

Вивчення історії вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі переконує в значущості антропологічного чинника – спільноти осіб, причетних до її втілення. Серед них – амбітні молоді жінки, учені, професори, чиновники, високопосадовці, громадські активіст(к)и, меценат(к)и і просто небайдужі. Їхня віра в прогрес суспільства через наукові медичні знання, доцільність служіння лікарок загальному просвітництву народу, необхідність емансипації, самореалізації й особистої праці жінок мала основою громадянську відповідальність за стан держави.

Геннадій Надтока, Інна Горпинченко,
Київський університет імені Бориса Грінченка

КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: СПРОБА ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ

Потреба в церковних перетвореннях назріла ще у другій половині ХІХ століття. У ліберальній атмосфері 1860-х років з'явився поміркований проєкт церковної реформи³. Але її обережне здійснення було повністю згорнуто відразу після вбивства Олександра ІІ (1855-1881 р.) революційними народниками.

Нова хвиля церковних перетворень початку ХХ ст. знову збіглася у часі зі змінами загальносоціального характеру. В котрий раз було засвідчено як глибину вродження церкви у застарілий державний організм, так і наявність єдино можливого зовнішнього, тобто позацерковного поштовху її реформації. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньоцерковне

життя, міжцерковні стосунки, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви у суспільних процесах.

Поступово вимальовувалася соціально-на база реформ: вона охоплювала не лише прогресивну громадськість, але й переважну частину духовенства. Останнє, однак, закономірно розгалузилося на дві по-своєму впливові церковні партії. Першу – консервативну – складав єпископат, очолюваний в Україні талановитим ідеологом та богословом Антонієм Храповицьким⁴. На той час автор «Догмату Спокути» та «Православного катехізису» був архієпископом Волинським. Принциповим орієнтиром цього релігійного табору залишалося повернення церкві статусу допетровської доби, але при посиленні вищої ієрархії.

Другу партію представляли ліберально-радикальні кола – вчені-богослови та парафіяльне духовенство, котрі домагалися відродження стародавньої системи соборного правління. В Україні вона заявила

1 Jex-Blake, Sophia (1886). *Medical Women: A Thesis and a History*. London, Hamilton Adams. P.VII.

2 Петрова З.П. Женский медицинский институт Харьковского медицинского общества (1910–1920 г.) // *Международный медицинский журнал*. 2006. Т. 12. № 4. С. 143.

3 Римський С.В. Церковная реформа 60-70-х гг. XIX века // *Отечественная история*. Российская Академия наук. 1995. № 2. С. 166-175.

4 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви ХХ ст. Част. І. Нью-Йорк-Київ, 1990. С.7

про себе відразу після ініціативи тридцяти двох російських парафіяльних священиків, які 17 березня 1905 р. проголосили необхідність реформ у журналі «Церковний вісник». В Україні центром започаткованої тоді течії «церковного оновлення» став Харків. Навколо редактора щотижневої «Церковної газети» священика і приват-доцента Іоана Філевського сформувалось об'єднання, членами якого стали протоієрей П. Григорович, священики В. Купленський, Н. Вознесенський, В. Шаповалов, а пізніше і П. Лобковський. За даними місцевої консисторії, збори означеного гуртка «...мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку».¹ Подібної позиції притримувалася і київська група вчених-богословів, ідейними лідерами якої стали професори П. Светлов та М. Тітов.

Взаємовідносини двох партій, одна з яких спиралася на силу влади, а друга – на масовість та духовно оновлений потенціал, характеризувалися постійним тиском єпископату, з одного боку, і спробами протистояти йому ідейним єднанням реформаційно-ліберальних сил – з іншого. Давалася взнаки різниця бачення кожною партією кінцевої мети і тактики в процесі церковних перетворень. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво та частина професури старої духовної школи, проявляючи відверту симпатію до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, тяжіли до політичних партій консервативного і навіть реакційного спрямування.

Клір і миряни разом з професорами нової школи та ченцями-прогресистами трималися опозиції і відстоювали принципи демократичного управління та народного представництва.² Вони відкидали звинувачення «у крамольному запереченні ієрархії» або в «декадентському» чи «сектантському пресвітеріанстві»³.

Публічні висловлювання єпископату щодо завдань реформації і пов'язаного з нею церковного розколу виглядали дещо зауважливими. А. Храповицький, наприклад, визнавав наявність у суспільстві ліберальної духовної преси, яка знаходилась у стані «...запеклої війни з головними поборниками

православ'я – архієреями та чернецтвом»⁴. В інших виступах архієпископ свідомо розмивав грань, котра розділяла духовенство за «чорно-білими», передусім владними критеріями у справі церковної реформи. Зокрема, у 1906 р. він виклав оригінальну точку зору, згідно з якою духовенство розшаровувалося на церковно-адміністративне та церковно-народне. Перше живилося традиціями, які йшли від латинства та середньовічної схоластики; за внутрішньою суттю воно, мовляв, було не релігійним, а раціоналістичним, і головну свою увагу спрямовує на зовнішні зміни у церковному устрої. Друга течія сповнена справжньою релігійною енергією, православним настроєм. «Представниками його є руський благочестивий народ та єдиновірці, для яких жити у згоді з Типіконом означає жити за ідеалом»⁵.

Такий підхід дозволяв «підключити» до кожної течії як лібералів, так і консерваторів. Адже з точки зору «аскетичної релігійності» об'єднання «чернецтво-єпископат» мало б бути віднесене до потоку церковно-народного, а, враховуючи їх адміністративні, сановні повноваження, ці представники чорного духовенства могли б претендувати на свою приналежність до схоластів та спадкоємців латинської традиції.

Між іншим, кожне з реально діючих церковних угруповань не було ідеологічно цілісним. Появі на їх ґрунті своєрідних, часом майже відокремлених течій, сприяли фактори політичні.

Праве крило консерваторів, уособлене в «Союзе Русского Народа» (СРН), фактично повністю заперечувало потребу у будь-яких церковних перетвореннях. Найпотужнішим ареалом цієї організації в імперії стали волинські землі, а ідеологічним ядром – Почаївська Свято-Успенська Лавра, очолювана тоді архімандритом Амвросієм, знаним у миру Віталієм Максименком⁶. Зрозуміло, що традиційно почесне членство в СРН більшості архієреїв відчутно послаблювало реформаційні потенції вищої церковної ієрархії.

Багатообіцяючим змістом сповнювався поволі і ліберально-реформаційний ґрунт. Дедалі густіше з'являлися на ньому зав'язі

1 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. 1906. 30 марта.

2 Церковная газета. 1906. 11 июня.

3 Церковная газета. 1906. 11 июня.

4 Архиепископ Антоний. Восстановление патриаршества. Почаев, 1912. С. 5-6.

5 Церковная газета. 1906. 11 июня.

6 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег, 1986. С. 80.

національно-релігійні. Майбутній митрополит Української автокефальної православної церкви В.Липківський уже в 1905 р. став одним із лідерів прогресивної частини київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення¹. З трибуни Державної Думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності була проголошена відомим представником ліберального крила українського духовенства А. Гриневичем².

Звичайно, національно-реформаторська орієнтація позначила лінію розколу в самому ліберальному таборі. Але то був яскравий штрих на загальному фоні широкого руху реформ. Він надавав його змістові відносної ідеологічної повноцінності.

Дрімаючі сили церкви були розбуджені імператорським маніфестом від 26 лютого 1903 р. про віротерпимість. Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було непорушення прав панівного православ'я³.

Майже два роки потому було вирішено подолати і цей тромб у релігійній системі імперії. 12 грудня 1904 р. Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості» шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави⁴. Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради міністрів графа Вітте (1849-1915), підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 р. і закріплені в законі від 14 березня 1906 року. Новітні правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалася непорушною⁵.

Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалося їх відкрите обговорення в пресі.

1 Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви ХХ ст. Част. І. Нью-Йорк-Київ, 1990. С. 8.
2 Державний архів Одеської області. Ф. 156. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 51.

3 Цветаев Д. Положение иноверия в России. Варшава, 1904. С. 5-6.

4 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. 1996. № 1. С. 21-22.

5 Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. М., 1906. С.219.

Використовуючи пам'ятну записку від пєтербурзького митрополита Антонія Вадковського, прем'єр Вітте звернувся до Ради міністрів з доповіддю: «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував не обмежуватися синодальною реформою, а скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою⁶.

Урядова дискусія, призначена на березень 1905 року, не відбулася лише через різке втручання обер-прокурора К.П. Победоносцева. Якраз тоді виповнювалося чверть віку з того моменту, як він очолив православну церкву. Професор права і наставник імператора Олександра III (1881-1894), людина ясного розуму та релігійного таланту, писав про нього М.Зернов, друг Ф. Достоевського і довірена особа двох монархів, незважаючи на завзятість, був одним із тих, хто ставив перепони будь-якому прояву лібералізму, прискорюючи падіння імператорського ладу⁷.

Відхід Победоносцева від церковних справ, пов'язаний з його хворобою та відставкою, поживав активність Синоду. Вона увінчалася згодою монарха на скликання церковного Собору.

Обговорення проектів реформ стало лейтмотивом діяльності не тільки столичного духовенства. Піднесення переживали і єпархії України. Внаслідок інтенсивних творчих контактів священнослужителів Києва, Харкова та Одеси підготували спільний документ, котрий передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви⁸. То був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні.

Бурхливо наростаючий тиск з боку парафіяльного духовенства на єпархіальну адміністрацію з метою прискорення перетворень змушував останню вдаватися до обнадійливих компромісів. Наприклад, у Харкові було прийнято рішення влаштувати щотижневі збори духовенства безпосередньо в консисторії. Тим самим створювалася своєрідна реформотворча інституція, побіжним наслідком якої мала стати і консолідація ду-

6 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. 1996. № 1. С.22.

7 Зернов Н. Русское религиозное возрождение...С.80.

8 Херсонские епархиальные ведомости. 1905. 16 сентября.

ховенства – як горизонтально територіальна, так і почасти ієрархічна.

Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше позначалася на реакції уряду. Указ імператора від 27 грудня 1905 р. про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору – «Передсоборного Присутствія»¹ – переслідував, між іншим, і завдання спрямувати реформи «зверху». Комісія складалася з 10 єпископів і двадцяти одного професора академій та університетів, яких очолив сам обер-прокурор Синоду князь Оболенський. Впродовж року своєї діяльності «Присутствіє» неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали чотири томи, видані в 1906-1907 роках.

Тимчасова відмова уряду від підготовки церковного Собору, викликана революційними колізіями, тривала більше п'яти років. Але в 1912-му була створена нова комісія – «Передсоборна нарада», недовготривалість якої поставила під сумнів реформаторські наміри державного апарату. У свою чергу антагонізм між білим духовенством та більшістю єпископату проявився як у баченні ними загальної картини реформ, так і в характері їх реалізації в окремих церковних сферах.

Фундаментальною умовою церковної свободи вважалося відновлення патріаршества, скасування якого на початку XVIII століття означало, що функції захисника церкви взяла на себе держава. До того ж відмова мирської влади (з 1905 р.) від традиційних форм здійснення цієї ролі створило, за висловом Антонія Храповицького, особливу ситуацію: «сплутаного по ногах коня кинули пастухи, котрі оберігали його від вовків»².

Відновлення патріаршества означало б зміну всієї системи церковного управління, тому всі зацікавлені сторони пов'язували з ним удосконалення синодальної влади, відновлення соборного представництва, виборність єпископів. Вища ієрархія в Україні розраховувала, що патріарх замінить Синод і обер-прокурора у здійсненні зв'язку церкви з державою, перетворившись на її на-

дійну опору³. Ліберали ж оцінювали таку програму як спробу встановлення неконтрольованого єпископського правління в церкві замість існуючого державного⁴.

Але видається, що урядові структури не надавали належної уваги дискусіям навколо церковних реформ. Впродовж 1908-1912 років Державна Дума майже автономно розглядала проект реформи церковного управління, а церковна влада намагалася продемонструвати власну реформаторську активність. У липні 1913 р. тодішній обер-прокурор Святійшого Синоду В.К.Саблер виступив у пресі із заявою, в якій йшлося про співчутливе ставлення Синоду до скликання Собору та виборів патріарха. Він наголосив на тому, що передсоборна комісія остаточно розробила питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його зносин з єпископатом. Показово, що для вивчення системи патріаршого управління Синод спорядив тоді на Схід дві Комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В.Соколовим⁵. Все мало засвідчити підготовленість церкви до сприйняття реформ у галузі управління.

Однак монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха. У вищих колах трималося переконання, що такий акт призведе до порушення чи не єдиної непохитної опори самодержавства. Таємниче застерігали від того і слова петровського регламенту: «Народ шанує патріарха паче, аніж державного царя».

З падінням абсолютизму в єпархіях України поновилися вимоги духовенства про вихід обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань⁶. Врешті-решт 5 серпня 1917 року уряд А.Ф.Керенського скасував посаду обер-прокурора Синоду. А три місяці потому, 5 листопада, коли київська митрополія вже мала стати релігійним репрезентантом Української Народної Республіки, російське православ'я повернулося у довгоочікуване патріарше лоно.

Драматичним виявився і шлях до відновлення соборності. У слов'янській версії Символу віри вона завжди означала цер-

1 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. М., 1906. С.28.

2 Архиепископ Антоний. Восстановление патриаршества. Почаев, 1912. С.18.

3 Там само. С.15.

4 Церковная газета. 1906. 11 июня.

5 Южный край. 1913. 18 (31) июля.

6 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 г. Екатеринослав, 1917. С.16.

ковну ідею, котра закликала всіх віруючих до співпраці у взаємній любові та до діяльної участі в житті церкви. Вважалося, що така церква не обмежується «ані місцем, ані часом, ані народом»¹. Характерно, що в ході передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який і мав отримати права від імені всієї церковної общини.

Майже повне одноголосся єпископів у справі соборного єднання кліру та мирян поширювалося також на несприйняття синодального управління. При цьому архіпастирі визнавали, що після скасування патріаршества Святійший Синод виконував функції постійного церковного собору і, за словами Дмитра Мережковського, «залишався єдиним живим органом внутрішнього і зовнішнього функціонування церкви».²

Зіткнення адміністративних і демократичних засад у церкві особливо проявилось в питанні представництва Собору. Розколу зазнав навіть єпископат. Невелика група архієреїв на чолі з Антонієм Храповицьким виступила за обмеження делегатів Собору одними єпископами. Більш поміркована частина преосвящених під керівництвом Київського митрополита Флавіана запевняла релігійну громадськість у необхідності «залучення до участі у роботі Собору представників всього кліру та мирян, хоч останнім не передбачалося надання права повного голосу»³. Нарешті, духовенство, яке тяжіло до ліберально-церковної течії, захищало найширші повноваження мирян, обраних на Собор.

Окрім харківських діячів партії церковного оновлення та київської групи богословів на чолі з П. Светловим, який брав безпосередню участь у роботі «Передсоборного Присутствія», права мирян у Соборі відстоювала і редакція київського журналу «Церква і народ». Показово, що його видавництвом керував голова місцевого релігійно-просвітницького товариства вікарний єпископ Платон⁴.

1 Боголюбский Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. М., 1906. С.10.

2 Мережковский Д. Теперь или никогда // Больная Россия. Л., 1991. С.49.

3 Грекулов Е.Ф. Указ. соч. С.112-113.

4 Церковная газета. 1906. 9 апреля; Церковь и народ. 1906. 19 ноября.

Неповноцінні спроби скликати Собор після ідеологічної підготовки 1906-го та 1912 років поновилися лише в 1917-му. Але тоді, на початку червня, були вже створені дві передсоборні ради. Одна розпочала підготовку всеросійського, інша – загальноукраїнського церковного форуму. Ініціатива проведення останнього з'явилася ще у квітні 1917 року на з'їзді подільського духовенства⁵. То була спроба українських пастирів вийти з довготривалої церковної кризи засобом власних національних зусиль. Але якщо підтримуване Тимчасовим урядом російське духовенство всього за два місяці провело підготовку Собору й організувало обрання його делегатів по єпархіях⁶, то залишеному на самоті українському кліру знадобилося для того цілих сім місяців. У середині серпня 1917 р. в Москві та на початку січня 1918 року в Києві були зроблені кроки до відновлення церковної соборності. Обидва скликані Собори були представлені усіма ярусами православної церкви – від єпископів до мирян.

Одним із вирішальних напрямів реформаторського руху стали вимоги змін у системі єпархіального правління. Відстоюючи ідеї обмеження влади єпископів, а також їх виборності, частина духовенства в Україні вдавалася часом до акцій стихійного протесту. У 1905 р. з цією метою пастирі влаштували навіть мітинги та проводили напівлегальні збори⁷.

У 1906 р. за повернення до традиції виборності єпископату висловився на засіданні «Передсоборного Присутствія» професор Київської академії протоієрей М. Тітов. У своїй доповіді він звернувся до історії, зокрема до подій 1690 р. Тоді у Києві після смерті Гедеона Четвертинського нового єпископа УПЦ обирали з числа двох кандидатів, заявив М.Тітов. А новообраний Варлаам Ясинський міг похвалитися підтримкою не лише архієреїв та кліру, але й мирян, поміж яких була чисельна військова старшина на чолі з гетьманом І.С.Мазепою⁸.

5 Постановления первого свободного епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. Каменец-Подольск, 1917. С.7-8.

6 Крывелев И.А. Русская православная церковь в первой четверти XX века. М., 1982. С.23.

7 ЦГИАР. Ф.796. Оп. 442. Д. 2127. Л.7.

8 Церковь и народ. 1906. 26 ноября.

Принцип виборності єпископів, починаючи з 1906 року, зустрічав схвальну реакцію навіть обер-прокурорів Синоду, повноваження яких такою реформою відчутно б звужувались. Підготовлений проєкт порядку виборів передбачав, що висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, але остаточне рішення залишатиметься за собором архієпископів¹.

Однак проєкт залишався під спудом понад 11 років. Тільки на початку травня 1917-го його було розіслано в єпархії як указ Святійшого Синоду. Зі змінами він виявився демократичнішим очікуваного – фактично відроджувалася стара українська система виборів у масштабах всієї Російської православної церкви.

Єпископів обирали на єпархіальному з'їзді миряни, клір, чернецтво, самі пресвященні, причому як з чернецою, так із пастирської верстви. Урочистій події передували вибори делегатів, які відбувалися у трьох куріях. Першу складали біле духовенство та миряни. На парафіяльних зборах визначалися посланці на з'їзд благочинних у співвідношенні: один член причту – два мирянина, віковий ценз яких був не нижчим 21 року. На рівні благочинія до єпархіального центру делегувалися 6 кліриків (три священника, один диякон і два псаломщика) та 9 мирян чоловічої статі.

Другу курію складало чернецтво, яке також вперше залучалося до виборів. Ченці чоловічих і жіночих монастирів на своїх зборах без участі послушників обирали на єпархіальний форум по одному делегату від кожного монастиря. При цьому жіночі оселі надавали право свого представництва не монахиням, а монастирським священникам.

Нарешті, третя курія обіймала наступні корпорації: духовні семінарії та єпархіальні жіночі училища визначали зі свого середовища по два делегата, інші духовні училища – по одному.

Єпархіальний з'їзд обмежувався простим обговоренням кандидатур, тоді як самі вибори відбувались у Кафедральному Соборі за участю всіх делегатів. Після молебну першим балотуванням визначалися три кандидатури, друге виявляло поміж них но-

1 Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора...за 1905-1907 гг. С.-Пб., 1910. с.62.

вого архієпископа. Всупереч всім своїм сподіванням єпископат залишав за собою лише привілей освячення новообраного пресвященного². Звичайно, настільки глибокий радикальний дух означеної реформи не в останню чергу був навіяний пануючою тоді у суспільстві революційною атмосферою.

У руслі поліпшення єпархіального управління впродовж цілих 10 років обговорювалась і проблема збільшення числа єпархій та митрополичих округів. У 1905 році «Київські єпархіальні відомості» нагадували у цьому зв'язку, що в старій римсько-візантійській державі, як і в сучасній Греції, церковні округи за розмірами не перевищували часом наших повітів, а церковні громади вирізнялися неабиякою згуртованістю³.

Втілення цього досвіду стояло на часі особливо для густонаселених єпархій України. Для самої Росії нагальнішою видавалася ідея збільшення до семи або й до десяти числа митрополичих округів, адже на величезній території значилося всього дві митрополії – петербурзька та московська⁴. Синод закономірно сприймав насичення мережі церковних округів держави «...не у значенні простого примноження числа судово-адміністративних інституцій, а як засіб удосконалення пастирського служіння»⁵. Щоправда, ці сподівання не були втілені – реалізація проєктів вимагала додаткового фінансування.

Найгострішим виявилось питання реформи парафії, стан якої волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого, а за визначенням преси, в парафіях панував хаос: «Своя своїх не познаша»⁶.

Потреба у благоустрої парафії усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи і сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-парафіяльних зборів і рад спільно з мирянами, число яких обмежувалося у кожному разі дванадцятьма особами⁷.

2 Державний архів Харківської області. Ф.40. Оп.104. Спр.727. Арк.1-5.

3 Киевские епархиальные ведомости. 1905. 2-9 января.

4 Церковная газета. 1906. 9 апреля; Грекулов Е.Ф.Указ.соч. С.113.

5 Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора...за 1905-1907 гг. С.-Пб., 1910. С.61.

6 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

7 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 декабря.

Це був перший обережний крок на шляху надання парафії самоуправління. В самій Україні воно виявилось настільки бажаним, що ще у 1904 році, тобто до царського Маніфесту 17 жовтня 1905-го та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації парафіяльного життя¹.

Дозріла до сприйняття соціальних і релігійних перетворень частина православного кліру намагалася поширити реформаторські настрої в масштабах всієї держави² рядове духовенство було в той же час підбадьорене підтримкою першоієрархів. Невдовзі з'явилися пропозиції київських пастирів, в яких йшлося про відновлення церковно-приходських братств та судів честі з правом «...розмірковувати про поведінку членів причта». Висловлювалася потреба й у відкритті спеціального друкованого органу для висвітлення злободенних парафіяльних процесів³.

Завдяки підтримці з боку Синоду на початку 1906 року у Києві почав виходити журнал «Відгуки сільських пастирів». Видання, очолене сільським священником, було проникнуте ліберальним духом. Попереджуючи можливе занепокоєння влади, редакція проголосила, що не вважає свою діяльність опозиційною або конкурентною по відношенню до «Єпархіальних відомостей»⁴.

Голоси на користь парафіяльної реформи невпинно наростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції зібрання, підготовлений протоієреєм І.Айвазовим, вимагалася «...дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-парафіяльної общини». Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів⁵.

Підготовку парафіяльної реформи вітали й миряни. На з'їзді Селянської Спілки наприкінці 1905 р. було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослі-

довніше пропагувала Українська народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «...ніхто не має права призначити священника всупереч волі парафії»⁶.

Здавалося справа оновлення приходу йшла до завершення, адже 17 жовтня 1906 року Імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на тільки-но розроблений проект статуту православних парафій. Підготовлений кращими богословами з числа духовенства і мирян, він передбачав відтворення парафіяльного самоуправління, надання мирянам права участі у порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини⁷. Від імені преосвящених у Передсоборному Присутстві схвальну оцінку документу дав архієпископ Одеський Димитрій⁸.

Але після 1907 року, коли Синод продовжував видозмінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав парафіян блокувалося Державною Думою, в центрі дискусії, що точилися навколо парафіяльної реформи було питання матеріального забезпечення пастирів.

У пошуках додаткових його джерел Синод скасував (1908 р.) свій же указ від 1877 року про заборону духовним особам вступати у правління та ради кредитних товариств. Коментуючи цю акцію, міністр фінансів заявив, «що духовенство спроможне вдихнути в їх ряди втрачений дух взаємодопомоги та єднання». Однак, застерігав у свою чергу Синод, з огляду на легкість, з якою грошові операції розвивають корисливість, «...служителям вітваря заборонено виконувати функції завідуючих та директорів комерційних товариств»⁹.

Залучення духовенства до підприємництва тривало і в 1910-і роки, коли стали з'являтися пастирські кооперативні магазини на пайових засадах¹⁰.

Та найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі

1 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

2 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 апреля.

3 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

4 Народ. 1906. 2 (15) апреля.

5 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. 1905. 21 ноября.

6 Сухоплюев И. Украинські автокефалісти. К., 1925. С.22.

7 Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 31 января.

8 Церковь и народ. 1906. 25 декабря.

9 ЦДІАК. Ф. 127. Оп.870. Спр.203. Арк.1-2.

10 Подолия. 1910. 7 мая.

погоджувалися навіть на ліквідацію причетого землеволодіння. Це питання не сходило зі сторінок офіційної церковної преси, а єпархіальні з'їзди обстоювали такий підхід більшістю голосів духовенства. Наростаюча тенденція закономірно непокоїла чернечі кола, методи забезпечення яких мали свою специфіку. Тому настоятелі монастирів надсилали в Синод чисельні заклики будь-що зберегти їх право на землю¹.

У 1910 році комісія Синоду на чолі з Київським митрополитом Флавіаном підготувала, нарешті, законопроект. Взамін добровільних пожертв, служителям культу передбачалося чотириразове підвищення заробітної плати². Державна Дума виявилася стриманішою, запрограмувавши впродовж десятиріччя здійснити триразове збільшення пастирського утримання³.

Характерно, що громадська та церковна думка дедалі частіше пов'язувала фінансування духовенства з питанням про запровадження целібату. У католицькій церкві, писали з цього приводу «Полтавські єпархіальні відомості», безшлюбність усіх пастирів знижує гостроту матеріальної проблеми. Отже, на часі реалізувати відому ініціативу священика В. Востокова: перемогти житейські пристрасті, вільно обрати безшлюбність і стати «батьком всієї парафіяльної сім'ї»⁴.

Натомість прихильники православної традиції сприймали целібат як шлях до розколу церкви за ознакою морально-етичного розмежування духовенства і мирян.⁵ До того ж, рівень добробуту вільних католицьких ксьондзів був недосяжним для православних священиків. Наприклад, у Пруссії середній оклад служителів культу становив після відповідної реформи 1907 року близько 4000 марок (приблизно 2000 рублів),⁶ що вдвічі перевищувало кращі реформаторські сподівання духовенства всієї Російської Імперії.

Без відповіді залишалися й заклики флавіанівської комісії до змін у пенсійному законодавстві. Емеритарна каса, як і рані-

ше, поповнювалася внесками вкладників та трьома процентами зборів з церков. Але багатьох з тих, хто віддав апостольському служінню 35 років, не задовольняв характер розподілу коштів, за яким пенсіонери вищих розрядів отримували в 14 разів більше приналежних до нижчої категорії⁷.

Ознаки відновлення реформаторського процесу з'явилися в 1916 році, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати-священики виступили тоді за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії⁸.

Наступного, 1917 р., парафіяльної реформи настійливо зажадали чисельні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства.⁹ А в с. Пугачовка Таращанського повіту новостворена парафіяльна рада на чолі з дияконом Петром Прокопенком самовільно переобрала священика, звільнивши пастиря Митрофана Шомовського. Останній змушений був покинути парафію після 20-літнього служіння разом із сім'єю з семи чоловік.¹⁰

Поширення цієї практики в Україні захочувалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. В одній із них, розповсюдженій на Катеринославщині, священик О. Вікторовський закликав пастирів до «громадянської доблесті та готовності спокійно піти до інших овець Христових».¹¹

Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори парафіяльних священиків 18 травня 1917 року. Одночасно Київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян.¹²

Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній парафіяльній стихії, вдаючись то до офіційних рапортів-протестів митрополиту, то схиляючись до бойкоту свавільно

1 Церковная газета. 1906. 21 мая.

2 Всеподданнейший отчет за 1914 год. С.-Пб., 1916. С.156.

3 Православная Подолия. 1914. 20 апреля.

4 Полтавские епархиальные ведомости. 1916. 15 ноября.

5 Покровский А. Заметки по поводу реферата ... о древних соборах // Перед церковным Собором. М., 1906. С.102,105.

6 Подолия. 1910. 27 августа.

7 Таврический церковно-общественный вестник. 1914. 20 августа-1 сентября.

8 Черниговский церковно-общественный вестник. 1916.-22 апреля.

9 ЦДІАК. Ф.127. Оп.1054. Спр.3І. Арк. 11.

10 Там само. Арк.19

11 Вестник Екатеринославского епарх. комитета Православной Церкви. 1917. 15 июня.

12 ЦДІАК. Ф.127. Оп.1054. Спр.3І. Арк.47-50.

звільнених мирянами парафій.¹ Лише восени 1917-го Всеросійський, а 11 липня 1918 р. Всеукраїнський Собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів.² Ще раніше, у квітні 1917 р., Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, «хто добровільно і з дозволу властей склав з себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду»³.

Таким чином, невиправдана затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році в бурхливу реформаторську поєдинок. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, котрі навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісара духовної консисторії⁴.

Законні вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного духу. Так, херсонські пастирі разом з бажанням скасувати будь-які державні нагороди для священників, а також книги реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього і ранішнього богослужіння, «зрівняння духовенства з фабрично-заводськими робітниками за тривалістю робочого дня»⁵.

У багатьох епархіях не обходилося й без ідеологічного абсурду. Наприклад, катеринославські священники, заявивши про успадкування місцевих традицій «вільної Запорізької Січі», пропонували збудувати над Дніпром пам'ятник «Звільнення Російської православної Церкви».⁶

Проте позитивні процеси переважали. Бажання повернутися до національних українських традицій проглядалося подекуди навіть у дрібницях: на Одещині вимагали «...надати духовенству право носити коротке волосся, як і було до XVIII ст.; на Катеринославщині висловлювалися за від-

новлення у містах краю одночасного церковного дзвону».⁷

Хвиля емансипації жінок, що прокотилася тоді по всій колишній імперії, знайшла відгук і в православних парафіях України. За відновлення втраченої колись інституції дияконату жінок виступив Подільський єпархіальний з'їзд. «У майбутньому, – говорилося в резолюції форуму, – дияконіси посядуть помітне місце у справі проповіді Слова Божого».⁸ Пізніше церковні реформи тривали, але вже в руслі, глибоко деформованому експериментами світської влади.

Отже, стан православної церкви в Україні на початку XX ст. характеризувався глибоким протиріччям. Зовні благополучна форма з усталеною організаційною структурою лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Не випадково бюрократизм РПЦ 1900-х рр. порівнювали з організацією англіканської церкви середини XVII ст.

Недосконалий адміністративний устрій обмежував можливості пастирської діяльності єпископату, благочинних, рядового духовенства. Побудована на чужонаціональних засадах система управління унеможлиблювала участь мирян в управлінні місцевим церковним життям.

На початку XX століття офіційна церква в Україні зберігала тенденції до корпоративної самоізоляції, протиставлення світського і релігійного освітніх процесів. Задовольняючи в цілому віросповідні потреби православних, схоластична система професійної підготовки кліру закладала основи його неповноцінної соціальної діяльності, підривала престиж духовенства, загострювала внутрішньоцерковну кадрову проблему. На тому ж ґрунті розростався конфлікт духовенства з інтелігенцією, особливо гостро зачепивши Україну. Ця обставина створювала несприятливі умови для розвитку національного відродження.

Найстабільніша сфера православної структури України була представлена монастирями. Навіть не будучи кастою, чернеча верства не зазнала помітного кількісного зростання. Тимчасове пожвавлення

1 Там само. Арк.71-72.

2 Там само. Спр.166. Арк.61

3 Вера и разум. 1917. № 3-4.

4 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского правосл. духовенства и мирян. Каменец-Подольск, 1917. с.13.

5 Труды Херсонско-Одесского Чрезв. епархиального съезда. Одесса, 1917. С.24-27.

6 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян 21-22 марта. Екатеринослав, 1917. С.3, 11.

7 Там само. С.24; Труды Херсонско-Одесского Чрезв. епарх. съезда. С. 34.

8 Постановления съезда Подольского духовенства и мирян. С.9.

монастирського життя відбувалося головним чином внаслідок значних соціальних потрясінь.

Цезаропапистська модель організації РПЦ вступила на початку століття у кризову стадію, що проявилось у стихійному відновленні окремих соборних атрибутів старої української церкви (братств, парафіяльних рад тощо), в посиленні реформаторського руху у напрямі відродження церковного самоврядування.

Однак період 1905-1917 років характеризувався не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цієї колізії крилися, по-перше, у намаганні

держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок з церквою. По-друге, в середині православного кліру існували розбіжності у баченні стратегії реформ – ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряму була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 р. він завершився потужною експресією церковних змін, особливістю яких було поєднання перетворень загальноросійського й національно-церковного характеру.

Олег Іванюк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ЄВРОПЕЙСЬКІ СУСПІЛЬСТВА У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Московське царство (яке стало називатися Російською імперією) стала більш відкритою для зовнішнього світу. У цей час виникли умови для міжетнічних і міжкультурних контактів із європейською цивілізацією і сприятливі обставини для тимчасової міграції за кордон. Її метою були жага нових досвідів і вражень, пізнання себе, виконання службових обов'язків, навчання, відпочинок, розваги. Перші міграції носили виключно тимчасовий характер і передбачали перебування за кордоном упродовж кількох років. Переважно це стосувалося тих хто проходив навчання або наукове стажування. Поряд з тим, упродовж тривалого часу за кордоном могли перебувати аристократія або поміщики, які шукали нових вражень або користувалися послугами європейської медицини і курортів. Проте, на цьому етапі не варто говорити про формування діаспор, а скоріш про існування у європейських країнах «постійного українського населення».

У першій половині ХІХ ст. для бажаючих мігрувати за кордон існувала низка

бюрократичних перепон, встановлених державою на законодавчому рівні. Однією з них був указ «Про виховання російського юнацтва у вітчизняних навчальних закладах», який набув чинності у 1831 р. Він передбачав, що люди віком від 10 до 18 років обов'язково мають виховуватись виключно у Російській імперії. У зв'язку з цим, виїзд за кордон осіб, зазначеної вікової категорії, був заборонений під загрозою втрати права на державну службу. Винятки допускалися лише з дозволу імператора¹. Щоб отримати дозвіл, необхідно було отримати особисту аудієнцію у царя або мати зв'язки у середовищі вищих державних посадовців.

За кілька років – 17 квітня 1834 р. російський цар Микола І, незадоволений тим, що його піддані оселяються у європейських країнах і не бажають повертатися на батьківщину видав указ, який обмежував термін їх перебування за кордоном – п'ятьма роками для дворян, і трьома для підданих з

¹ Матвиенко, Н.О., 2011. Нормативные основы пересечения границы российскими подданными. Вестник Пермского университета: Юридические науки, 1 (11), С. 58-62.